

Богдана Н. Кољевић Грифит¹
Институт за политичке студије
Београд (Србија)

Џејмс Е. К. Грифит²
МЕТУ Универзитет
Анкара (Турска)

14 Хобс Т.
Оригинални научни рад
Примљен 19/06/2021

Прихваћен 29/07/2021
doi: [10.5937/socpreg55-32817](https://doi.org/10.5937/socpreg55-32817)

СКРИВЕНИ ТЕМЕЉ *POLIS*-А³ У ХОБСОВОЈ ЛИБЕРАЛИСТИЧКОЈ ТЕОРИЈИ

Сажетак: У чланку се анализира питање основа Хобсове либералистичке теорије, односно питање како се једна модерна *политичка онтологија* испоставља као *политичка хаунологија*. У том светлу, у првом делу рада – полазећи од Хобсове концепције политике као технике – рефлектују се појмови попут појаве, представе, позоришта и маште као почетни темељи суверенитета. Разматрајући услове могућности за деспотски *techne*, у другом делу рада акценат је стављен на структурну релацију *polis*-а и *oikos*-а и на нерасветљени елемент *oikos*-а, тј. на фигуру мајке и на питање ауторизације. Особитост положаја мајке у Комонвелту, као и пре настанка државе и сфере политичког, садржана је у дијалектици њене перманентне одсутности и чињеници да одражава принцип почетка и одржања живота. У закључном делу рада упућује се на потенцијале другачијег промишљања суверенитета и политике слободе.

Кључне речи: појава, *techne*, *polis*, *oikos*, либерализам

1. Појава, представа и техника у дискурсу Комонвелта

Хобсова артикулација *аутономије политичке*, тј. успостављање *специфичној дискурса о политичком* – као саставни део изградње модерног појма политике, односно

---

¹ bb2polfil@gmail.com

² jecg99@gmail.com

³ Референца на појам *polis*-а овде је намерна. Јер и поред, наиме, сасвим очигледне филозофске ироније садржане у чињеници да се управо Хобс појављује како један од највећих критичара Аристотела (*Leviathan*, *DeCive*) и *polis*-а – с обзиром на то да сматра да политичка заједница не може да почива на слободним договорима, уговорима и обичајима – његова теорија покушава да *артикулише* *немогуће*, односно да може постојати *polis* без унутрашње везе политике и етике, без врлине, без аристотеловског пријатељства и да може опстајати искључиво на контроли и послушности. У том светлу, хобсовски *polis* један је од врхунских *contradictio in adjecto* политичке филозофије. Опширније о аристотеловској релацији политичког и етичког, о појму *praxis*-а, односу *zoon politikon*-а и *zoon logon echon*-а, *telos*-у и врлини (в. Aristotle, 2013; Aristotle, 2009).

процеса који у историјско-филозофском кључу започиње са Макијавелијем – у значајној мери се показује као *йолийичка хаунйолођија*. То значи следеће: прво, да се Хобсов целокупни филозофски пројекат може посматрати у *йолийичко-онйолошком* кључу;⁴ друго, да се управо као такав, односно кроз образовање нове парадигме о *самоконстйиуисању и аушаркичностйи сфере йолийичке* истовремено показује као *йолийичко-хаунйолошки* и, треће, да основни разлог за овај обрт лежи у чињеници да се питање аутономије политике за Хобса појављује као питање успостављања *йолийичке као йехнике*.⁵ Јер Хобсова политичка филозофија, на типично макијавелистичком трагу, наставља да развија замисао о инструментализацији „општег добра”, које се сада сагледава као одвојено од врлине. Референтна тачка за успостављање *politicum*-а постаје одржавање Комонвелта док је, паралелно, „опште добро” схваћено као променљива варијабла за функционалност, тј. оно се *де-арйикулише као йразно мейо* које се провизорно испуњава различитим садржајима.

У том светлу, Хобсова теорија показује се као посебан spoj либерализма и постмодернизма или, прецизније, демонстрира управо унутрашњу везу ова два дискурса. Одатле произилази и специфична релевантност *йојаве у Левијатану*, тј. у целој структури разумевања суверености и Комонвелта. Јер, када се политички фокус *измесйи* на модус начина, на питање *како се нешйо йојављује*, на формулу „као да”, односно на сферу *слике, йојаве и йредсйављања*, закључак који консеквентно следи је да и политика и филозофија, у крајњој инстанци, свој извор имају у *имайнарном*.⁶ Штавише, у *Левијатану* Хобс детаљно образлаже да је *чулностй* – од које све потиче – заправо *изворна машйиа (original fancy)* те, у том светлу, да се оригинални политичко-онтолошки аспект тиче примарне, изворне, почетне *илузије (fancy од phantasia)*. Прва релација, почетни однос спрам целокупне стварности – како на теоријском тако и на политичком нивоу – стога је структурно *хаунйолошки* јер је изворно ствар *йривида*, тј. *сйварана йривида*, као *бесйемељној йемеља сувереностйи*.

Провизоријум Комонвелта огледа се и у Хобсовој изјави да „како што један исти глумац може играти различите улоге у разна времена, на исти начин један владар може представљати многе” (Hobbes, 2005, str. 84), чиме се, још додатно, политичко-либерални постмодернизам употпуњује кроз увођење метафоре и реалности *йозоришйи*. Јер, наиме, након што је претходно артикулисао појам особе са изричитим ослањањем на римско разумевање *persone* – тако да се особа испоставља као *маска*, „*йрерушеностй или сйолашња йојава*” (Hobbes, 1996, str. 110) – Хобс даље

⁴ У низу савремених одређења појма „политичке онтологије”, овде је посебно потребно имати у виду да овај концепт, пре свега, означава процес „*йродукије и рейродукије бића*”. Опширније (Hardt & Negri, 2000, str. 47). У том светлу, постоји интринсична веза између Хобсове, условно говорећи, „*прве филозофије*” и његове „*политичке филозофије*”, али она свакако не упућује на било какав облик есенцијализације већ, напротив, реферира на питање структуре и елементарних претпоставки на којима се артикулише концепт *аушаномије йолийичке*. Штавише, управо се кроз овај процес Хобсова *йолийичка онйолођија* испоставља као *йолийичка хаунйолођија*.

⁵ Опширније о овом аспекту (Koljević, 2005).

⁶ Хобс отвара *Левијатана* управо повлачећи разлику између *сйвари* и *йојаве*. Опширније (Hobbes, 1996, str. 5–9).

развија концепт *йозоришиа*, суверености и политичке структуре кроз инсистирање на *ирању*, *йредсйављању*, *извођењу*, апострофирајући како „*йредсйаве нису нишиа мање нужне у држави неіо у йозоришиу*” (курзив Б. К.).

У фундаменталној разлици, дакле, не само спрам Аристотела већ и спрам дискурса попут Левинасовог (у којем се посебно анализира питање субјективитета, личности, и релације „лицем-у-лице”), хобсовска *особа*, а то значи *суверен*, али и *субјект*, у најбитнијем смислу је *лумац* који ствара, тј. који *йпроизводи йојаву*. Сфера *йолитичкоі*, односно *либералистичкоі polis-a* осликава се, на тај начин, кроз навлачење различитих маски, играње мултиплицитета улога, прерушавање по потреби тренутка, произвођење спољашњих појава, привремено справљање ствари и „општег добра” као да уистину и постоји – у облику *йерманентне ойерационализације у модусу „као да”*. У том светлу, *йолитичка онйолоіја* је *йолитичка хаунйолоіја* јер целокупан процес успостављања и одржавања суверенитета, постанка и трајања Комонвелта почива на практичном делању којим се *сйвари йосйављају као да збиљски јесу*, тј. *бивсйво се консййиуише йушем делања исйосйављеноі као йредсйављање*, у форми *йолитичкоі йеаіра*, извођења стално нових и нових представа на рачун стварности.

Политички субјект, за Хобса, односно *субјектйивитет* који реферира и на појам *суверена* као и на појам *субјект*, стога се именује као „вештачка особа” како би се експлицитно ставило до знања да се ради о делатности продуковања и репродуковања, о глуми и стварању различитих улога у складу са потребама, о привременом постајању у стално новим контекстима.⁷ Штавише, овај опис политичке иницијације и политичког одржавања *via* одржавања власти задобија посебан обрт кроз чињеницу да се појам делања означава као *йред-сйављање* оног што се *йоседује*, односно, да процес изградње *суверенитет*а пада уједно са постављањем значења *ауіора* и *ауіориитет*а. Јер, свако *йојављивање суверена као суверена* истовремено значи и *заузимање йозиције ауіоризације* с обзиром на то да је реч о *ауіорском йпроизвођењу* „уек већ” новог почетка.

Тако се *techne* и *poiesis* стварања и одржавања Комонвелта појављују у облику усвајања принципа *causa effectus* и то је спона политичке и филозофске делатности. Још прецизније, када Хобс каже да „у замишљању ма чега, ми трагамо за могућим последицама које то може произвести”, тј. да „у крајњој линији умни дискурс није ништа друго него способност произвођења, измишљања и потраге за узроцима или последицама” (Hobbes, 2005, str. 10), успоставља се концепт *ratio-a* као *calculus-a*, односно политичке рационалности и филозофске рационалности као *сйособност*и *йрорачунавања* и *ауіоризације*. У том смислу, кроз редукцију политике на технику испуњавају се услови за разумевање да је дискурс Комонвелта увек најпре и највише *дискурс о месіу моћи* и да *йолитика као йпроизводња орйанизоване државе* значи продуковање *сувереност*и као *моћи* – као *врхунске моћи ауіоризације у којој суверен има вечийу улоіу „нейокрејноі йокрејача” живош*а и *сйвари*. Као што истиче Шмит, Хобс је заправо први који је развио идеју државе

⁷ Свакако, с обзиром на то да је, како тврди Хобс, делање нужно повезано са представљањем, а представљање са стварањем и произвођењем – политика као техника испоставља се као „вештачки”, али и „уметнички” производ, тј. у оба значења *artificiality* и *art*. Јер, производња система значи и моћ стварања *миіа*, Левијатана, и ситуира се у простору *phantasia-e*. Опширније (Hobbes, 2005, str. 109).

као савршеног *magnum artificium* кроз концепт самопроизвођења (Schmitt, 2008, стр. 42–46). Јер, аутономност политике за Хобса, као и за Макијавелија, значи да политика *via* моћ оперише са сопственим законима *с оне сџране добра и зла*, као и правичности и неправичности. У том светлу, за Хобса је питање *животои* и *ојсџанка* прво и основно политичко питање, али оно је такво да је *крајња инџерџреџиација* и *оџлука суверена финална инсџанца*.⁸ Штавише, управо ова чињеница, тј. идентификација *државе* и *ауџоритџеџа* кроз *суверена*, води према особитој *економиџи насиља* и, према Хобсу, потенцијално присуство насиља потребно је одржавати чак и у тзв. нормалним временима. Насиље као *џерманенџно џрисуџино одсусџиво* обележава целокупан политички живот, а кључни аргумент због чега је оно „*нужно*” произилази из означавања људске природе као структурно еџистичне и „*зле*”. Хобсова замисао о *bellum omnium contra omnes* тако најнепосредније крчи пут за изградњу деспотског *techne*-а.

2. Услови могућности за деспотски *techne*

Управо овакво разумевање политике као моћи је основ Хобсовог либералистичког *polis*-а. Али каква је, међутим, у том светлу, улога *oikos*-а за разумевање Хобсовог, условно говорећи, *polis*-а или, још прецизније, шта је *нерасвеџљени елементџ oikos*-а у *Левиџаџану*, као и у делу *De Cive*, а који се показује као изузетно релевантан за ауторову практично целокупну либералистичко-постмодерну теорију? Шта још о овом *polis*-у можемо сазнати кроз разматрање *oikos*-а? Овде је, пре свега, реч о улози и специфичном *џразном месџу* које заузима фигура *мајке*, као *носиоџа* и „*неџокреџџноџ џокреџџача*” *сфере oikos*-а. Ово питање је утолико од већег значаја јер Хобс – за разлику од већине својих савременика – истиче да су разлике између мушкараца и жена у природном стању исувише мале да би се могло говорити о природној власти мушкараца над женама. Штавише, Хобс инсистира на томе да су мајчина заштита и брига неопходне за преживљавање детета и да *власџи над деџетџом џриџаџа џоџ*. Ипак, упркос томе, *мајка џуби власџи у друџџџвеном и џолиџџичком уређењу*, тј. *Комонвелџи* – док претходно има једну врсту *џред-џприродне власџи* над дететом (Hobbes, 1983, стр. 123), односно *изворне* и *орџџиналне надлежностџи*.

У *Левиџаџану* Хобс истиче да је ствар обичаја у *Комонвелту* да мајка предаје свој суверенитет над дететом оцу, али да је то углавном стога јер су „*Комонвелџи уџлавном изџрађени од сџране очева а не од мајки или џородиџа*” (курзив Б. К.) и не због било каквог појединачног природног захтева (Hobbes, 1996, стр. 140). Исто тако, у *Левиџаџану* – за разлику од дела *De Cive*⁹ – захваљујући процесу *ауџоризације*,

⁸ Ово је разлог због чега Лео Штраус није у праву када инсистира на отворености стварања и продукције, јер се процес произвођења завршава *ауџоризациџом суверена*. Штавише, може се рећи да се стога овај тренутак појављује као *крај делања* у истом смислу у којем *уџемељење значења закона од сџране суверена џредсџавља крај инџерџреџиације*. (Strausse, 1996, стр. 8; Hobbes, 1996, стр. 183–186).

⁹ Зарка подробно анализира разлике у ова два Хобсова дела у погледу облика *власџи*. Опширније (Zarka, 2016, стр. 158–160).

тј. *овлашћења*, права над особама почињу квалитативно да се разликују од права над стварима и ова разлика, како напомиње Зарка, тражи другачији однос од односа власништва, тј. *ауџоритет*. Или, другим речима, *владавина постојаје ауџоритет* уколико је *суверен делатник који је овлашћен (ауџоризован) од створане субјекта и створовање по ауџоритету мора се признавати од створане субјекта као сопствено* (Zarka, 2016, str. 162–166, 194–196).

Ово одређење је различито од артикулација које се износе у делу *De Cive*, јер *оикополиничке релације*, тј. испреплетеност *oikos-a* и *polis-a*-и, следствено томе, битност *oikos-a* за политичку, етичку и друштвену сферу – у *Левијатану* се прелама кроз политичку онтологију, тј. хаунтологију *ауџоризације*. С друге стране, у делу *De Cive* оперативни принцип је *власништво*, те стога произилази да је жена *слуџа*¹⁰ у *оикополиничкој стурктури* док год уопште, наиме, постоји било каква политичка структура.¹¹ И док *појам субјекта* код Хобса реферира на оног који *служи пополиничкој стурктури, сувереном или суверенитету као њаквом, слуџа „двоструко служи”, њј. и субјекту и суверену*. У делу *De Cive* Хобс истовремено упућује и на другу могућност, тј. да мајка сама допушта да се њена права пренесу на оца *јер је то добро за друштво*. Тако би се породица испоставила као деспотска форма власти, али је важно истаћи да овом приликом Хобс не помиње *страх* као мотивацију да се препусте сопствена права,¹² већ *друштво*.

У *Левијатану* се развија замисао да *браћански закони иду у корист очеве и махом им дају власи* јер се, опет, *Комонвелт* у највећој мери ствара захваљујући њима и тако представља *њихово дело*. Штавише, ако се има у виду да појам *ауџоризације* треба да раздвоји *пополиничко право* од питања *власништва*, чињеница да Хобс и даље, тј. у *Левијатану* као и у *De Cive*, инсистира на *власи мушкараца* упућује на закључак да су *очеве њи који ауџоризују суверенитет*, односно да се *захваљујући њима суверенитет и појављује и ствара и одржава, као и да суверен делује у складу са њиховим интересима*. У том светлу, постаје практично недвосмислено јасно да у Хобсовом либерализму и сам потенцијал, тј. *и сама могућност да је мајка ауџор и ауџоритет, субјект ауџоризације, не постоје и пре него што би могла бити артикулисана јер не улази ни у сферу појаве*.

Штавише, ако су *ауџори суверенитета*, у деридијанском филозофском жаргону, „*увек већ*” и по дефиницији *очеве* – и ако је стога целокупан *Комонвелт* такорећи *per definitionem* *мушка ствар* – поставља се питање како су мајке икада уопште постале *субјекти њаквој суверенитета*. Чини се, штавише, да су мајке *већ биле слуџе у оквиру*

¹⁰ Разлика *слуџе* и *роба* код Хобса је што роб мора бити затворен или остати у ланцима јер не постоји поверење, као и у томе што слуга, за разлику од роба, задржава „власт над својим стварима” (Hobbes, 1983, str. 119). Изузетно је иронично, међутим, да је и роб – у поређењу са слугом – заправо у позицији слободе, с обзиром на то да не прихвата обавезе слуге.

¹¹ У природном стању мушкарац и жена склапају уговор између себе; мајка задржава власт над децом сем уговором не дефинише другачије. Али, у друштву, брак као уговор имплицира власт оца над децом јер је он глава породице. Опширније (Hobbes, 1983, str. 122–124).

¹² Релевантност страха за целокупну Хобсову либералистичку теорију подробно је објашњена у (Derrida, 2011).

породице која је настала из деспотске форме власти повезане са појмом власништва (*De Cive*), односно да су жене присвојене пре настанка државе и да су стога већ имале статус „освојених” пре него што је започела ауторизација суверенитета.

Тако је, међутим, хијерархијски модел Хобсове политичке теорије не само заокружен, већ и враћен на почетак. Јер, Хобс тврди да је породица политичка структура у малом, а посебно истиче да „Отац, са синовима и слугама, израста у грађанина кроз очинску надлежност” (Hobbes, 1983, стр. 126). У овако постављеном и описаном систему, мајке и кћерке се не појављују, а кроз логику приватног власништва, тј. управо кроз основе либерализма *par excellence*, Хобсова оикополитичка структура испоставља се као типично кохерентна и конзистентна структура деспотске доминације и као таква постоје се и на све релације између суверена, субјекта, слуге, детета и роба. Јер, пошто је приватно власништво кључни оперативни принцип за успостављање и функционисање Комонвелта, Хобс тврди да целокупан приватно/политички/друштвени *spectrum* делује кроз ланце које су субјекти сами поставили, односно да они „ауторизују своје ланце, јер су аутори дела суверена” (курзив Б. К.) (Hobbes, 1996, стр. 148).

Битно је имати у виду да се положај детета и слуге, у смислу структурне релације, у финалној инстанци не разликује одлучујуће од положаја субјекта, с обзиром на то да и субјект ауторизује, тј. овлашћује суверена да у његово име предузме целокупну делатност и све акције (Hobbes, 1996, стр. 151). Деспотска доминација подразумева да процес ауторизације значи поново успостављање суверенитета које заправо зајичиње од *oikos*-а, али у артикулисању породице Хобс поново говори о „оцу, деци и слугама”, али не и о мајци (Hobbes, 1996, стр. 143). Државе настају кроз процес ауторизације, тј. кроз подређивање субјеката суверену, и установљене су од стране оца а никако од мајки. Или, прецизније, посматрајући у светлу генезе суверенитета, произилази да су само очеви моли постати субјекти, тј. да су мајке предале своју изворну, аутентичну, оригиналну и пред-природну власт у природном стању како би живе под очинском надлежношћу. У Левцијану Хобс истиче како је мајка „јомајач” оцу и свакако слуга (Hobbes, 1996, стр. 139). У крајњој консеквенци – изнад и пре свега – изгледа да је мајка постала слуга јер је „изубила бићку”, тј. постала је мајка. Њена изворна власт се заправо никад не појављује, односно функционише, такође, на једном најприродном нивоу, попут деридијанске сабласти која наставља да постоји суверенитет ауторизације.¹³ Стриктна политичка онтологија једне традиције мишљења суверенитета у политичкој филозофији тако се опет препознаје као хаунологија¹⁴ увек већ присушне/одсушне женске фигури. Власт мајке код Хобса је дух, сабласт која увек већ израња и постоји управо зато јер је реч о најприродном оправдању суверенитета и, консеквентно, целокупне сфере политичкој. А та власт мајке, или, прецизније, и фигура жене као мајке и њена власт заправо се никад не појављују. Жена и власт жене остају духови који постоје логику и историју власти, ауторитета, ауторизације, суверенитета и политике. Тако се стиче утисак да се ради о натприродној причи и моћи из које се рађају традиције и права и обичаја, и политичке власти и њеног одржања.

¹³ Опширније о Деридином појму сабласти (Derrida, 2006).

¹⁴ Опширније о појму хаунологије (Derrida, 2006).

Штавише, власт мајке је изворна и можемо рећи да је не само *ирејходећа* у односу на *настипајући процес ауторизације*, тј. *процес настајка суверениитета*, већ такорећи и подлежећа, један особити *hipokeitemon*, који на специфичан начин говори о природном стању, о структури природног стања и онима који из њега намеравају да изађу. Или, још прецизније, ова врста власти заправо *лоички ирејходи и иприродном сјању јер омоћује скок из иприроде у историју*. У том светлу, *власи мајке је (иоси) метафизичко оледало између лоике и историје које омоћува процес ауторизације и процес настајка суверениитета*. Јер, из власти мајке произилази логика *лоичкој иочейки* и на тај начин отвара се *иуи за ирелазак из иприроде у историју*.

3. На маргинама Хобсове хаунтологије

У свом раду Пејтмен истиче како мајка изворну власт губи тако што је освојена, тј. како су „све жене у природном стању побеђене од стране мушкараца и тако су постале слуге” (Pateman, 1989, str. 457). Ипак, овде треба скренути пажњу да у овом погледу постоје разлике између *De Cive* и *Левијатана*, тј. да је у *De Cive* мајка постала слуга или због добробити друштва¹⁵ или зато што се родила у свету у којем власт припада мушкарцима, док се у *Левијатану* говори о освајању. Ипак, основна нит Хобсове замисли у оба случаја остаје непромењена: успостављање Комонвелта се појављује као *par excellence* *мушки чин*.

Али, потребно је имати у виду да ова чињеница упућује на *двоструки дијалектички обрт*. Јер, ако се има у виду да је почетак настанка Комонвелта, као и процеса суверенитета – а затим и његовог даљег перманентног одржавања – ствар *иојаве, илузије и иривида*, питање *иризвођења и иолиичкој иеатра, делање нейреситаној и ировизорној ирања иредстава*, онда је управо *кроз иишање улоје мајке Хобсова иолиичка хаунтологија враћена на соиствени иочейак*. Или, прецизније, ако је *oikos polis* у малом, првобитна структура на основу које се поставља политичко, а мајка нерасветљени, скривени елемент *oikos-a* којем се не допушта чак ни да ступи у сферу *иојаве*, онда она *једина иријада сфери иочейне реалности* јер се налази *с ону сјрану иродукције, на извору ире нејо шипо је timesis зайочео*. Штавише, може се рећи да је то и примарни разлог због чега Хобс инсистира на њеном *одсуству* јер би, на начин најнезгоднијег сведока, могла да упути на процес настанка Комонвелта. Протерујући је, међутим, из сфере политичког, Хобс долази до логичке контрадикције јер не може да је у потпуности искључи из сфере *oikos-a*, те се отуд ствар завршава са дискрепанцијама описа у *Левијатану* и делу *De Cive* у погледу начина и сврхе њеног губитка власти. *Мајка не иријада сфери власи јер не иријада сфери појаве*, а њена фигура управо тако поставља *лимите иолиичке хаунтологије* који се, у крајњој консеквенци, јављају као *иранице либерално-иосимодернистичкој дискурса per se*. Јер, мајка припада *сјварности, историјском и лоичком иочейку, иред-иолиичком иочейку иолиичкој као услов моћности њевој иојављивања*.

¹⁵ У том светлу, у делу *De Cive* Хобс артикулише могућност да мајка, тј. жена након што постане мајка у име заштите сама предаје своју власт тако да и у том случају говоримо о освајању – и овлашћивању другог – али не нужно на насилан начин.

У том светлу, треба имати у виду и други дијалектички обрт који је непосредно повезан, тј. произилази из првог, а тиче се питања шта је *їразно месїто* хобсовског *десїоїтскої techne*-а, односно какви су потенцијали за политичко-филозофско превазилажење концепције *децезионисїиичкої суверениїеїта* у правцу другачијег мишљења *народної суверениїеїта и слободе*. Одговор на ово питање садржан је, наиме, у *їроцесу ауїторизације* јер управо с обзиром на описану *динамику ауїторизације*, тј. с обзиром на *деловање у име ауїторизације и целокуїан їроцес настїанка суверениїеїта, за маїку се – као и за све слуїе и робове – отвара невероватна могућност, односно, управо їоїшенцијал слободе*. Јер, попут свих осталих слуга и робова, и она припада категорији оних који *не усїосїтављају сами своје ланце*.

Другим речима, наизглед парадоксалан обрт састоји се у чињеници да су Хобсови *субјекїи* прави *анїи-субјекїи* јер постављају темеље – а затим учвршћују и граде – *суверениїеїт без слободної доївора, суверениїеїт без исїински слободної їрисїанка, без учешћа, не-слободно се їредајући на їтај начин*. Спрам субјеката који су оличење анти-субјеката стоје слуге и робови који се, стога, појављују као *носиоци ослобођења per se*, као *їразно месїто суверениїеїта*, као *искључени из їроцеса їроизводње, їїј. їолиїиичке їродукије*. Скривени темељ *polis*-а у Хобсовој либералистичкој теорији су *маїке и све слуїе и робови*, и они су тако, истовремено, и *їоїшенцијални носιοци їромена и исїинскої субјекїивииїеїта* који би собом постављао и нови *їојам їолиїиичкої*. Јер, још прецизније, сви тзв. *не-учесници у їроцесу ауїторизације*, сви који су хотимично изопштени из политичког процеса су они чији су ланци *сїољашња сїтвар*, тј. који би, логички и историјски, могли не само наћи средства и прилике за досезање и остваривање пуне личне и политичке слободе, већ и једновремено *зайочееїи сасвим друїачији їроцес ауїторизације*.

У артикулацији замисли о томе како би изгледао овај структурно различити процес ауторизације могло би се, исто тако, кренути од чињенице да је мајка за Хобса принцип не само *їочееїка живоїта* већ и *одржавања живоїта*, док је, сходно томе, први и изворни облик власти препознат као *чување и зашїиїиїа*. Штавише, политички живот се тако рађа и изграђује као утемељен управо на принципу заштите, тј. на *salus populi* као концепту заштите и одбране људи. У том светлу, овај пример се, у исти мах, појављује и као мотив за промишљање потенцијалне везе између *слободе* и сасвим особите *їозиїиивне биоїолиїиичке*.

Bogdana N. Koljević Griffith¹
Institute for Political Studies
Belgrade (Serbia)

James E. K. Griffith²
METY University
Ankara (Turkey)

THE HIDDEN FOUNDATION OF *POLIS*³ IN HOBBS'S THEORY OF LIBERALISM

(*Translation In Extenso*)

Abstract: In the article the author reflects upon the issue of the basis of Hobbes's theory of liberalism i.e. examines the way how a *par excellence* theory of Modernity shifts from being a *political ontology* into *apolitical hauntology* proper. In this light, the first part of the paper – beginning from Hobbes's concept of politics as a technique – the concepts of appearance, representation, theatre and imagination are reflected as the foundations of sovereignty. Considering the conditions of possibility for a despotic *techno*, the second part of the paper puts an emphasis on the structural relation between *polis* and *oikos*, and on the unclear, hidden element of *oikos*, i.e. the figure of the mother and the matter of authorization. The specificity of the mother's role in the Commonwealth – as well as before the establishment of the state and the sphere of the political – is first and foremost contained within the dialectics of her permanent absence and the fact that the figure of the mother represents the very principle of beginning of life and of its sustainability. In conclusion, there is an outline of the potentialities of different thinking of sovereignty and politics of freedom.

Keywords: appearance, *techne*, *polis*, *oikos*, liberalism

---

¹ bb2polfil@gmail.com

² jecg99@gmail.com

³ The reference to the concept of *polis* is intentional here. Namely, despite the obvious philosophical irony contained in the fact that Hobbes actually appeared to be one of the fiercest critics of Aristotle (*Leviathan, De Cive*) and *polis* – having in mind his opinion that a political community cannot rely on free agreements, contracts and customs – his theory tries to *articulate the impossible*, i.e. that a *polis* can exist without the internal relation between politics and ethics, without virtue, without Aristotelian friendship, and that it can survive solely thanks to control and obedience. In that light, Hobbesian *polis* is one of the ultimate *contradictio in adjecto* of political philosophy. For more details about Aristotelian relation of the political and the ethical, about the concept of *praxis*, the relation between *zoon politikon* and *zoon logon echon*, *telos* and virtue, (see Aristotle, 2013; Aristotle, 2009).

1. Appearance, representation and technique in the discourse of the commonwealth

Hobbes's articulation of the *autonomy of politics*, i.e. the establishment of a *specific discourse about the political* – as an integral part of the construction of the modern concept of politics, or the process that begins with Machiavelli in the historical-philosophical key – to a great extent is manifested as *political hauntology*. It means the following: firstly, that Hobbes's entire philosophical project may be seen in the *political-ontological* key;⁴ secondly, that as such, or through the establishment of a new paradigm of *self-constitution and autarky of the sphere of politics* it simultaneously appears to be *politically-hauntological* and thirdly, that the basic reason for this turn of events lies in the fact that the question of the autonomy of politics for Hobbes appears as the question of establishing *politics as a technique*.⁵ Namely, Hobbes's political philosophy, in typically Machiavellian style, continues to develop the idea of instrumentalizing the “general good”, which is now perceived as separate from virtue. A reference point for establishing the *politicum* becomes the maintenance of the Commonwealth, while, at the same time, the “general good” is understood as a changeable variable for functionality, i.e. what is *de-articulated like an empty place* that is provisionally filled with different contents.

In that light, Hobbes's theory appears to be a special combination of liberalism and postmodernity or, more precisely, it demonstrates the very internal relation between these two discourses. That is where the specific relevance of *appearance* in *Leviathan* derives from, i.e. in the entire structure of understanding sovereignty and the Commonwealth. Namely, when the political focus is *shifted* to the mode or the manner, to the question as to *how something appears*, to the formula “*as if*”, or the sphere of *image, appearance and representation*, a consequentially following conclusion is that both politics and philosophy ultimately have their source in *the imaginary*.⁶ Moreover, in *Leviathan* Hobbes explains in detail that *sensuality* – from which everything derives – is actually *original fancy*, so, in that light, the original political-ontological aspect refers to the primary, original, initial *illusion* (*fancy* from *phantasia*). Therefore, the first relation, the initial relation towards the overall reality – both at theoretical and political levels – is structurally *hauntological* because it is originally a matter of *simulacrum*, or *creation of simulacrum*, as a *boundless foundation of sovereignty*.

The Commonwealth's provisionality is also reflected in Hobbes's statement that “just as the same actor can play different persons at different times, so any one man can represent many” (Hobbes, 2005, p. 84), which additionally supplements political-liberal postmodernity

---

⁴ In a series of modern definitions of the concept “political ontology”, here it is necessary to take into account that this concept primarily denotes a process of “*production and reproduction of the being*”. For more (Hardt & Negri, 2000, p. 47). In that light, there is an intrinsic relation between Hobbes's, conditionally speaking, “first philosophy” and his “political philosophy”, but it certainly does not refer to any form of essentialization but, on the contrary, it refers to the question of the structure and elementary propositions on which the concept of the *autonomy of politics* is articulated. As a matter of fact it is through this process that Hobbes's *political ontology* appears as *political hauntology*.

⁵ For more about this aspect (Koljević, 2005).

⁶ Hobbes begins *Leviathan* by drawing the distinction between an *object* and an *appearance*. For more (Hobbes, 1996, pp. 5–9).

through the introduction of the metaphor and reality of the *theatre*. Namely, having previously articulated the concept of the person relying exclusively on the Roman understanding of the *persona* – the person turns out to be a *mask*, “*disguise or external appearance*” (Hobbes, 1996, p. 110) – Hobbes further develops the concept of the *theatre*, sovereignty and political structure by insisting on *playing, representation, performance*, emphasizing that “*such artifices are no less necessary in the state than in the theatre*” (italic by B. K.).

In the fundamental difference, not only in relation to Aristotle, but also in relation to the discourse such as that of Levinas (analyzing particularly the matter of subjectivity, person and “face-to-face” relation), Hobbesian *person*, which denotes both the *sovereign* and the *subject*, is, most importantly, an actor that *creates*, i.e. *produces and appearance*. The sphere of the political, i.e. the liberalist *polis* is, therefore, reflected through putting different masks, role playing, disguising if necessary at the moment, the production of external appearances, temporary making of things and the “general good” as if it actually existed – in the form of *permanent operationalization in the mode “as if”*. In that light, *positivist ontology is political hauntology* because the overall process of the establishment and maintenance of sovereignty, the establishment and duration of the Commonwealth, relies on practical action which *places things as if they really existed*, i.e. *being is constituted through action manifested as a representation*, in the form of the *political theatre*, of staging always new performances at the expense of reality.

For Hobbes, a political subject, i.e. *subjectivity* that refers to the concept of the *sovereign* as well as to the notion of the *subject*, is therefore labelled as an “artificial person” in order to make explicitly known that it is an action of production and reproduction, of acting and creating various roles as necessary, of temporary becoming in invariably new contexts.⁷ Moreover, this description of political initiation and political maintenance *via* power maintenance gets a special turn due to the fact that the concept of action is labelled as *re-representation* of what is possessed, i.e. the process of building *sovereignty* coincides with the establishment of the meanings of the *author* and *authority*. In fact, every *appearance of the sovereign as a sovereign* at the same time means *taking the position of authorization* since it is the *author's production* “always already” of a new beginning.

In that manner, *techne* and *poiesis* of creation and maintenance of the Commonwealth appear in the form of adopting the principle *causa effectus* and that is the link between the political and philosophical activities. More precisely, when Hobbes says that “in imagining of anything, we search for potential consequences it may create”, i.e. that “ultimately, the mental discourse is nothing else but the ability of producing, imagining and searching for causes or consequences” (Hobbes, 2005, p. 10), a concept of *ratio* as *calculus* is established, or of political rationality and philosophical rationality as the *ability of calculation and authorization*. In that respect, through the reduction of politics to a technique, the conditions are fulfilled for understanding that the Commonwealth's discourse is always, first and foremost, the *discourse about the place of power* and that *politics as the production of organized state* means

---

⁷ Definitely, since, as Hobbes claims, action is necessarily related to representation, and representation is related to creation and production – politics as a technique turns out to be “artificial”, but also an “artistic product”, i.e. in both meanings: *artificiality* and *art*. Namely, system production also means the power of creating a *myth*, Leviathan, and is situated in the space of *phantasia*. For more (Hobbes, 2005, p. 109).

the production of sovereignty as power – as the ultimate power of authorization in which the sovereign has an eternal role of a “stationary initiator” of life and things. As Schmitt points out, Hobbes is actually the first to develop the idea of the state as a perfect *magnum artificium* through the concept of self-production (Schmitt, 2008, pp. 42–46). Namely, the autonomy of politics for Hobbes, as well as for Machiavelli, means that politics *via* power operates with its own laws *on the other side of the good and evil*, as well as of justice and injustice. In that light, the question of *life and survival* for Hobbes is the first and basic political question, but it is such that the *final interpretation and decision is a sovereign final instance*.⁸ What is more, this very fact, i.e. identification of the *state and authority through a sovereign*, leads towards a specific *economy of violence* and, according to Hobbes, potential presence of violence needs to be maintained even in the so-called normal times. Violence as a *permanently present absence* marks the entire political life, while the key argument for its “necessity” derives from denoting the human nature as structurally egotistic and “evil”. Hobbes’s idea of *bellum omnium contra omnes* thus most directly paves the road for the construction of a despotic *techne*.

2. Conditions of possibility for a despotic *techne*

It is this understanding of politics as power that constitutes the basis of Hobbes’s liberalist *polis*. However, what is, in that light, the role of *oikos* in understanding Hobbes’s, conditionally speaking, *polis* or, more precisely, what is the *hidden element of oikos* in *Leviathan*, as well as in *De Cive*, which appears to be exceptionally relevant to the author’s practically overall liberalist-postmodern theory? What else can we learn about this *polis* through the consideration of *oikos*? Here, first of all, this is about the role and the specific *empty place* taken by the figure of *mother* as the *holder and “stationary initiator” of the oikos sphere*. This question is even more important because Hobbes – unlike most of his contemporaries – emphasizes that the differences between men and women in their natural condition are too small to allow for the natural power of men over women. Furthermore, Hobbes insists that mother’s protection and care are necessary for the child’s survival and that *power over the child belongs to her*. Nevertheless, *mother loses power in the social and political order*, i.e. *the Commonwealth* – while previously she has a sort of *pre-natural power* over her child (Hobbes, 1983, p. 123), or *initial and original authority*. In *Leviathan* Hobbes points out that it is a matter of custom in the Commonwealth that mother gives up her sovereignty over her child to father, but it is mostly due to the fact that “*Commonwealths are chiefly built by fathers and not mothers or families*” (italic by B. K.) and not because of any individual natural requirement (Hobbes, 1996, p. 140). In addition, in *Leviathan* – unlike *De Cive*⁹ – thanks to the process of *authorization*, i.e. *giving authority*, the rights

⁸ This is why Leo Strauss is not right to insist on the openness of creation and production because the production process ends up with the *authorization of the sovereign*. Furthermore, it may be said that therefore the moment appears as the *end of action* in the same sense in which *the establishment of the meaning of law by the sovereign marks the end of interpretation* (Strauss, 1996, p. 8; Hobbes, 1996, 183–186).

⁹ Zarka minutely analyzes the differences in these two works of Hobbes’s regarding the *form of power*. For more (Zarka, 2016, pp. 158–160).

over persons begin to differ qualitatively from the rights over things, and this difference, according to Zarka, calls for a different relation from the one of ownership, i.e. *authority*. In other words, *rule becomes the authority if a sovereign is an agent authorized by subjects, and the exercise of such authority must be recognized by subjects as his own* (Zarka, 2016, pp. 162–166, 194–196).

This determination is different from the articulations presented in *De Cive* because *oikopolitical relations*, i.e. the intertwinement of *oikos* and *polis* – and, accordingly, the importance of *oikos* for the political, ethical and social spheres – diffracts in *Leviathan* through political ontology, or hauntology of *authorization*. On the other hand, in *De Cive*, the operational principle is *ownership*, so it derives that a woman is a *servant*¹⁰ in the *oikopolitical structure* as long as any political structure exists at all.¹¹ And while the *concept of the subject* in Hobbes's work refers to the one that *serves the political structure, the sovereign or sovereignty as such, the servant serves "in a twofold manner", i.e. both the subject and the sovereign*. In his work *De Cive*, Hobbes simultaneously points to another possibility, i.e. that mother herself allows her rights to be transferred to father *because it is good for the society*. That is how the family turns out to be a despotic form of power, but it is important to emphasize that on this occasion Hobbes does not mention *fear* as motivation for giving up one's own rights¹², but mentions *the society* instead.

In *Leviathan*, an idea is developed that *civil laws are in favour of fathers and mostly give them power* because, once again, *the Commonwealth* is largely created thanks to them and thus represents *their deed*. In addition, if we take into account that the concept of *authorization* should distinguish *political right* from the matter of *ownership*, the fact that in *Leviathan*, just as in *De Cive*, Hobbes still insists on *men's power*, leads to the conclusion that *fathers are those who authorize sovereignty*, i.e. *thanks to them, sovereignty actually emerges and is created and maintained, as well as that the sovereign acts in compliance with their interests*. In that respect, it becomes almost unambiguously clear that in Hobbes's liberalism potential itself, i.e. *the very possibility of mother being the author and authority, the subject of authorization, disappears even before it could be articulated, because it does not even enter the sphere of appearance*.

In addition, if the *authors of sovereignty*, in Derridean philosophical jargon, are "*always already*" and by definition *fathers* – and if therefore the entire *Commonwealth* is, so to say, *per definitionem, a male thing* – a question arises as to how mother have managed to become the *subjects of such sovereignty* after all. Moreover, mothers seem to *have already*

---

¹⁰ For Hobbes, the difference between a *servant* and a *slave* is that a slave must be closed or stay in chains because there is no trust, and also that a servant, unlike a slave, retains "power over his things" (Hobbes, 1983, p. 119). It is extremely ironic, however, that a slave – in comparison to a servant – is, in fact, also in the position of freedom, since he does not accept the servant's obligations.

¹¹ In natural condition, a man and a woman conclude a mutual agreement; mother retains power over children, unless differently defined in the agreement. However, in the society, marriage as an agreement implies father's power over children because he is the head of the family. For more (Hobbes, 1983, pp. 122–124).

¹² The relevance of fear to Hobbes's overall theory of liberalism is explained in detail in (Derrida, 2011).

been servants within the family that emerged from the despotic form of power related to the concept of ownership (*De Cive*), or that women were appropriated before the establishment of the state and that therefore they had already had the status of the “conquered” before the authorization of sovereignty began.

However, that is how the hierarchical model of Hobbes’s political theory was not only completed but also taken back to the beginning. Namely, Hobbes claims that *the family is a political structure in miniature*, emphasizing in particular that “father, with his sons and servants, grows into a citizen through fatherly authority” (Hobbes, 1983, p. 126). In the system established and described in this manner, *mothers and daughters do not appear*, while through the logic of private ownership, i.e. exactly through the foundations of liberalism *par excellence*, Hobbes’s oikopolitical structure turns out to be a completely coherent and consistent structure of despotic dominion and, as such, it is also applied to all relations between the sovereign, the subject, the servant, the child and the slave. Since private ownership is the key operating principle for the establishment and functioning of the Commonwealth, Hobbes claims that the entire private/political/social spectrum works through the chains placed by the subjects themselves, i.e. that they “authorize their chains because they are the authors of the sovereign’s work” (italic by B. K.) (Hobbes, 1996, p. 148).

It is important to take into account that the position of the child and the servant, in terms of the structural relation, does not differ decisively in the final instance from the position of the subject, since *the subject also authorizes i.e. gives authority to the sovereign to undertake the overall activity and all actions on his behalf* (Hobbes, 1996, p. 151). *Despotic dominion implies that the process of authorization means full establishment of sovereignty that actually begins from oikos*, but in the articulation of the family Hobbes once again speaks of “father, children and servants”, *but not of mother* (Hobbes, 1996, p. 143). States are established through the process of authorization, i.e. through the subordination of the subjects to the sovereign, and they are established *by fathers and by no means by mothers*. More precisely, looking in the light of the genesis of sovereignty, it derives that *only fathers could become subjects*, i.e. that mothers gave their initial, authentic, original and pre-natural power in the natural condition in order to live under fatherly authority. In *Leviathan* Hobbes points out that mother is a “helper” to father and definitely a *servant* (Hobbes, 1996, p. 139). In the final consequence – first and foremost – *it mother seems to have become a servant because she “lost the battle”, i.e. she became mother*. Her initial power actually never appears, or it functions, so to say, at a supernatural level, like Derridean spectre that continues *haunting the sovereignty of authorization*.¹³ The strict political ontology of a tradition of thinking about sovereignty in political philosophy is once again recognized as *hauntology*¹⁴ of always already present/absent female figure. For Hobbes, *mother’s power is a ghost, a spectre that always already surfaces and haunts because it is a supernatural justification of sovereignty and, consequently, of the entire sphere of the political*. In fact, *mother’s power or, more specifically, the figure of a woman as mother and her power never appear. The woman and the woman’s power remain ghosts haunting logic and history of power, authority, authorization, sovereignty and politics*. That is how an impression is made that it

¹³ For more about Derrida’s concept of the spectre (Derrida, 2006).

¹⁴ For more about the concept of hauntology (Derrida, 2006).

is a supernatural story and power that gives rise to traditions of both law and customs, of political power and its survival.

Furthermore, mother's power is original and we may say that it is not only *preceding* to the forthcoming *process of authorization*, i.e. the *process of the creation of sovereignty*, but, so to say, underlying as well, a specific *hipokeimenon*, which speaks in a specific manner of the natural condition, of the structure of the natural condition and those intending to leave it. To be more precise, this type of power is actually *a logical predecessor to the natural condition as well because it enables a leap from the nature to history*. In that light, *mother's power is a (post)metaphysical mirror between logic and history ensuring the process of authorization and the process of creation of sovereignty*. The logic of *logical beginning* derives from mother's power and, in that manner, *a road is opened for the transit from the nature to history*.

3. On the margins of Hobbes's hauntology

In her work, Pateman emphasizes that mother loses her original power by being conquered, or that "all women in the natural condition were won by men and thus became servants" (Pateman, 1989, p. 457). However, here we need to pay attention to the differences existing in this respect between *De Cive* and *Leviathan*, i.e. that in *De Cive* mother became a servant either because of the welfare of the society¹⁵ or because she was born into the world where power belonged to men. In contrast, *Leviathan* speaks of conquering. The basic threat of Hobbes's idea, however, remains unchanged in both cases: the establishment of the Commonwealth appears as a *par excellence male act*.

Still, we should bear in mind that this fact points to a *double dialectical turn*. Namely, if we take into account that the beginning of the establishment of the Commonwealth, as well as of the process of sovereignty – and then its further permanent maintenance – are a matter of *appearance, illusion and simulacrum*, a matter of *the production and political theatre, action of incessant and provisional staging of performances*, then through the very *question of mother's role Hobbes's political hauntology was taken back to its own beginning*. Specifically, if *oikos* is a *polis in miniature*, the original structure based on which the political is established, and if mother is the unclear, hidden element of *oikos* that is not even allowed to enter the sphere of *appearance*, then she is *the only one belonging to the sphere of reality because she is on the other side of production, at the source, before the mimesis began*. In fact, it may be said that it is also the primary reason why Hobbes insists on her *absence* because she might point to the process of the creation of the Commonwealth in the manner of the most unwelcome witness. However, expelling her from the sphere of the political, Hobbes reaches a logical contradiction because he cannot completely exclude her from the sphere of *oikos*, hence this matter ends up with discrepancies of the respective descriptions in *Leviathan* and *De Cive* regarding the manner and purpose of her loss of power. *Mother does not belong to the sphere of power because she does not belong to the sphere of appearance*, and that is how her figure places the *limits of political hauntology* which, in the final

¹⁵ In that respect, in *De Cive* Hobbes articulates the possibility that mother, i.e. the woman after becoming mother, in the name of protection will submit her power herself, and in that case we speak of conquering – and authorizing the other – but not necessarily in a violent manner.

consequence, appear as the *limits of the liberal-postmodern discourse per se*. Namely, mother belongs to *reality, historical and logical beginning, pre-political beginning of the political as a condition of possibility for its appearance*.

In that light, we should take into account another dialectical turn that is directly related to, i.e. derives from the first one. It refers to the question as to what is the *empty place* of Hobbesian *despotic techne*, or what potentialities there are for the political-philosophical overcoming of the concept of *desecionist sovereignty* towards a different opinion of the *national sovereignty and freedom*. The answer to this question is, in fact, contained in the *process of authorization* because it is due to the described *dynamics of authorization*, i.e. due to *acting in the name of authorization and the entire process of the creation of sovereignty, that to mother – as well as to all servants and slaves – an incredible possibility opens up, or the potential of freedom itself*. As a matter of fact, just like all other servants and slaves, mother also belongs to the category of those who *do not place their own chains*.

In other words, the seemingly paradoxical turn is contained in the fact that Hobbes's *subjects* are true *anti-subjects* because they lay foundations – and then reinforce and build – *sovereignty without free agreement, sovereignty without a truly free consent, without participation, thus non-freely giving up*. Opposite to the subjects which are the personification of anti-subjects, there are servants and slaves who, therefore, appear as the *carriers of liberation per se*, as the *empty place of sovereignty*, as *excluded from the process of production, i.e. political production*. The hidden foundations of *polis* in Hobbes's theory of liberalism are *mothers and all servants and slaves* and therefore they are at the same time *potential carriers of changes and true subjectivity* that would itself place a *new concept of the political* as well. Or, even more precisely, all so-called *non-participants in the authorization process*, all those who were intentionally excluded from the political process are those whose chains are an *external thing*, i.e. those that could, logically and historically, not only find the means and opportunities for reaching and achieving full personal and political freedom, but could at the same time also begin a *completely different authorization process*.

When articulating the idea of how this structurally different authorization process would look like, one could also start from the fact that for Hobbes mother is a principle not only of the *beginning of life*, but also of the *sustenance of life*, while, accordingly, the first and original source of power is recognized as *preservation and protection*. What is more, political life is created and built as founded on the principle of protection, i.e. on *salus populi* as a concept of protection and defence of people. In that respect, this example also appears concurrently as a motive for rethinking a potential relation between *freedom* and completely specific *positive biopolitics*.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Aristotle. (2009). *Politics*. Beograd: Utopija. [In Serbian]
Aristotle. (2013). *Nicomachean Ethics*. Novi Sad: IK Zorana Stojanovića [In Serbian]
Derrida, J. (2006). *Spectres of Marx*. New York: Routledge.
Derrida, J. (2011). *The Beast and the Sovereign*, vol. 1. Chicago: The University of Chicago Press.

- Hardt, M. & Negri, A. (2000). *Empire*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hobbes, T. (1983). *De Cive*. Oxford: Oxford University Press.
- Hobbes, T. (1996). *Leviathan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobbes, T. (2005). *Of Man*. London: Penguin Press.
- Koljević, B. (2005). Politics as a Technique in Hobbes. *Srpska politička misao*, Year 11. Vol. 14, No. 1-2, 24–36. [In Serbian]
- Pateman, C. (1989). God Hath Ordained to Man a Helper, *British Journal of Political Science* 19(4), 445–463.
- Schmitt, C. (2008). *The Leviathan in The State Theory of Thomas Hobbes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Strauss, L. (1996). *The Political Philosophy of Hobbes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Zarka, Y. C. (2016). *Hobbes and Modern Political Thought*. Edinburgh: Edinburgh University Press.